

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ทรัพยากรธรรมชาติมีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของมวลมนุษย์ และความมั่งคั่งของประเทศ ประเทศใดที่มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ มีการใช้อย่างระมัดระวัง และใช้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว โอกาสในการพัฒนาเศรษฐกิจให้ก้าวหน้าจะเป็นไปได้มากกว่าประเทศอื่น เนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติ อันประกอบด้วย ดิน น้ำ ป่าไม้ หุ่นยนต์ สัตว์ป่า แร่ธาตุ และพลังงานต่าง ๆ เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม

การให้คุณค่าความหมายทรัพยากรในแต่ละยุคสมัย สังคมได้ให้คุณค่าความหมายที่แตกต่างกันไปตามกระบวนการพัฒนาที่เปลี่ยนแปลงกระบวนการทัศนทางสังคม เช่น ในยุคดั้งเดิม ความหลากหลายในผืนป่าเป็นแหล่งพึ่งพาเก็บหาเพื่อเป็นอาหารในการยังชีพให้ดำรงอยู่ได้ พื้นที่ป่าไม้ถือเป็นแหล่งเพื่อการบุกเบิกจับจองทำกินเป็นแหล่งส่งเสริมอาชีพของชุมชน คุณค่าความหมายทรัพยากรต่อสังคมเป็นคุณค่าต่อการดำรงชีวิต แต่ในยุคการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อความเป็นอุตสาหกรรมใหม่ ทรัพยากรถูกกำหนดให้เป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดการผลิต ทรัพยากรถูกนำออกมาใช้อย่างเร่งด่วนเป็นจำนวนมากเพื่อแปรค่าเป็นเงิน ดังนั้นคุณค่าความหมายของทรัพยากรในยุคนี้ทรัพยากรจึงเป็นปัจจัยเพื่อเศรษฐกิจเป็นแหล่งสร้างรายได้ สร้างผลประโยชน์มากกว่าคุณค่าต่อการดำรงชีวิตดั้งเดิม ประเทศไทยในสมัยใหม่ได้ผ่านกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ โดยผ่านขั้นตอนต่าง ๆ มากมาย นับตั้งแต่การเร่งระดมสร้างพื้นฐานต่าง ๆ การเร่งปฏิรูปภาคเกษตรให้เป็นการผลิตเพื่อการค้า การพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้า และการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก ส่งผลให้ชุมชนได้รับความกระทบกระเทือนอย่างยิ่งในท่ามกลางความเป็นไปดังกล่าว และในปัจจุบันมีปรากฏการณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและต่อคุณภาพชีวิตของประชาชน โดยทั่วไป อันเนื่องมาจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของการควบคุมระบบนิเวศอื่น ๆ ให้ทำงานต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ได้ปรากฏขึ้นในสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง และทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้นตลอดช่วงระยะเวลา 10 ปีที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นความแห้งแล้งและน้ำท่วมที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องติดต่อกันมาหลายปี รวมไปถึงความแตกต่างของอุณหภูมิทั้งในฤดูร้อนและฤดูหนาวที่เพิ่มมากขึ้นอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนเช่นกัน

ท่ามกลางความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การหลีกเลี่ยงวิกฤตการณ์ทางนิเวศนั้น มนุษย์จะต้องเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตและเปลี่ยนค่านิยมอย่างสิ้นเชิง (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2536) การพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 จนถึงฉบับที่ 7 มีแนวคิดและหลักการในการสร้างความมั่นคงด้านการเมือง และโครงสร้างทางเศรษฐกิจพื้นฐาน เพื่อมุ่งพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย การพัฒนาดังกล่าวอยู่ภายใต้อิทธิพลควบคุมและผูกขาดประโยชน์ของคนกลุ่มน้อยในสังคม ผลที่ตามมาคือ ประเทศประสบผลสำเร็จในแง่อัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจตามเป้าหมาย แต่ในขณะเดียวกัน ได้สร้างปัญหาความไม่เท่าเทียมกันในทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง ระหว่างชุมชนในเมืองกับชุมชนในชนบท เช่น การกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม มีการถูกเอารัดเอาเปรียบจากการพัฒนาของคนกลุ่มน้อยในสังคม โดยเฉพาะในชนบทเกิดการลดความสามารถในการจัดการชุมชนด้วยคนของชุมชนเอง จากการกระจายตัวของหน่วยราชการ ทั้งงบประมาณและเจ้าหน้าที่ เพื่อแก้ปัญหาการพัฒนาชุมชนแทนชาวบ้าน ก่อให้เกิดสภาพวิกฤตการณ์ทางสังคม ในลักษณะการทำลายฐานของประชาชนในชนบทให้ล่มสลาย จนไม่สามารถจะวิเคราะห์ปัญหาและตัดสินใจเลือกทางเลือกที่เหมาะสมได้ด้วยชุมชนเอง (ประเวศ วะสี, 2532) อย่างไรก็ตาม ชุมชนบางแห่งก็ยังคงมีประเพณี วัฒนธรรม ในระบบการผลิตที่เชื่อมโยงกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในช่วงเปลี่ยนผ่านนี้ เช่น ผลการศึกษาของ สัญชัย เจริญหลาย (2542) ที่พบว่าระบบผลิตของครัวเรือนในชุมชนกะเหรี่ยงสัมพันธ์กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นระบบผลิตแบบผสมผสานที่ต้องพึ่งพิงความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ชุมชนมีการบริโภคอย่างประหยัดแบบพออยู่พอกิน จากความเชื่อว่าทุกสรรพสิ่งในโลกมีความเชื่อมโยงกันทำให้เกิดการปฏิบัติต่อธรรมชาติอย่างพิถีพิถัน

จากการที่ชุมชนท้องถิ่นมีการดำรงชีพที่พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน ความอยู่รอดของชุมชนจึงขึ้นกับความยั่งยืนของธรรมชาติที่จะยังประโยชน์ให้ชุมชน ดังนั้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติจะต้องดำเนินไปอย่างดุลยภาพกับการดูแลรักษาให้ทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ตลอดไป ซึ่งผู้ที่จะดูแลรักษาได้ดีที่สุดคือ ชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ หากมองถึงการพัฒนาในระยะยาวประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการพัฒนามากขึ้น ทั้งในแง่ของการตัดสินใจและดำเนินการ เพราะประชาชนเป็นผู้ประสบกับปัญหานั้นๆ เอง ย่อมจะรู้ความต้องการของตนเอง แม้จากการพัฒนาที่ผ่านมาชาวบ้านส่วนใหญ่ได้สูญเสียศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของตน แต่ชาวบ้านบางส่วนได้พยายามฟื้นฟูและพัฒนาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปแบบต่าง ๆ โดยไม่รอการสนับสนุนจากรัฐเพียงอย่างเดียว มีการผสมผสานแนวคิดและความรู้ดั้งเดิมบวกกับแนวคิดและความรู้ใหม่ มีการก่อตั้งกลุ่มหรือองค์กรทางสังคมในรูปแบบใหม่ เช่น การจัดตั้งกลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน กลุ่มอนุรักษ์แม่น้ำลำคลอง หรือ

การใช้พลังทางวัฒนธรรม การพลิกฟื้นระบบคุณค่าต่อธรรมชาติ เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ ความพยายามเหล่านี้เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ ก่อตัวผสานเป็นเครือข่ายทั้งระดับจังหวัด ภูมิภาค และระดับประเทศ ซึ่งเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movement) ที่เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น (กฤษณา บุญชัย, 2540) การก่อตัวเป็นเครือข่ายต่าง ๆ โดยมีแนวร่วมจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการบางส่วน เพื่อพยายามผลักดันให้รัฐและสาธารณะได้ตระหนักถึงความสำคัญในการร่วมมือกับชุมชนท้องถิ่นในการพัฒนาองค์ความรู้ ภูมิปัญญา และศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น

ระบบการผลิตทางการเกษตรในชุมชนเป็นกระบวนการสำคัญหนึ่งที่ส่งผลต่อทรัพยากรธรรมชาติ ในกรณีของการผลิตเมี่ยง ถือเป็นระบบการผลิตทางการเกษตรที่ส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ผลการศึกษาของ พรชัย ปรีชาปัญญา (2538) ผดุงเกียรติ ม่วงนันทศรี (2542) Castillo (1990) และ Watanabe (1990) ซึ่งให้เห็นในทำนองเดียวกันว่า ระบบการผลิตเมี่ยงเป็นระบบเกษตรป่าไม้ (Agroforestry) บนพื้นที่สูงที่มีผลต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารที่สำคัญ ภายใต้อิทธิพลหลายของการจัดการทรัพยากรของชุมชนบนพื้นที่สูง การทำสวนเมี่ยงเป็นระบบหนึ่งที่มีส่วนรักษาความยั่งยืนของระบบนิเวศของป่าต้นน้ำลำธารที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการจัดการทรัพยากรที่สอดคล้องกับสภาพนิเวศ ในสถานการณ์ของการเปลี่ยนแปลง และพบว่าความเป็นชุมชนสวนเมี่ยงได้มีกระบวนการปรับตัวของชุมชนมาอย่างเป็นระบบ บ้านปางอั้น ตำบลป่าเมี่ยง อำเภออดอยสะแกด จังหวัดเชียงใหม่ เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ชุมชนมีอาชีพทำไร่ 90 ทำสวนเมี่ยง มานานนับ 70 - 80 ปี แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งของการดำรงไว้ซึ่งวิถีการยังชีพดั้งเดิมของชุมชน ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในปัจจุบัน นอกจากนี้ สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของชุมชนก็ยังคงสภาพความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติอย่างเห็นได้ชัด ในชุมชนมีประเพณี วัฒนธรรม ในระบบการผลิตที่เชื่อมโยงกับการอนุรักษ์ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เพราะป่าเป็นที่อยู่ เป็นที่เพาะปลูก และเป็นแหล่งน้ำที่มีความสำคัญต่อชุมชน

ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิจัยใน 3 ประเด็นสำคัญ ดังนี้

1. ภูมิปัญญาในการผลิตเมี่ยงของชุมชนเป็นอย่างไร มีองค์ประกอบอะไรบ้าง
2. ภูมิปัญญาของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างไร มีองค์ประกอบและคุณสมบัติอย่างไร
3. ชุมชนได้ประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาในการผลิตเมี่ยงนั้นกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร และส่งผลต่อความยั่งยืนของชุมชนและสิ่งแวดล้อมอย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาด้านการผลิตเมี่ยงและด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนบ้านปางอั้น ตำบลป่าเมี่ยง อำเภอคอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่
2. เพื่อศึกษาองค์ประกอบของภูมิปัญญาของชุมชนด้านการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ
3. เพื่อศึกษาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาด้านการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตด้านพื้นที่

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยมีความสนใจเลือกพื้นที่ที่ใช้ศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านปางอั้น ตำบลป่าเมี่ยง อำเภอคอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีครัวเรือนในชุมชนทั้งสิ้น 27 ครัวเรือนเป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานมาช้านานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470 ซึ่งเป็นชุมชนหรือหมู่บ้านที่มีลักษณะเป็นป่าล้อมหมู่บ้าน ตั้งอยู่ในบริเวณต้นน้ำลำธารของป่าสงวนแห่งชาติป่าขุนแม่กวง

ประชากรที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ ผู้ให้ข้อมูลหลักในชุมชน ซึ่งเป็นผู้อาวุโส เกษตรกรผู้ผลิตเมี่ยง และผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน เนื่องจากผู้ให้ข้อมูลหลักดังกล่าวเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ และมีความเกี่ยวข้องกับการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนชุมชนทั้งหมดในหมู่บ้านปางอั้น จำนวน 27 ครัวเรือน

1.3.2 ขอบเขตด้านเนื้อหา

1. บริบทชุมชน

- ประวัติหมู่บ้าน
- ลักษณะทางกายภาพ
- ลักษณะทรัพยากรธรรมชาติและภูมิอากาศ
- ลักษณะทางประชากร
- ลักษณะทางด้านเศรษฐกิจ
- ลักษณะทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชน กลุ่มในชุมชน การปกครอง ระดับการศึกษา อาชีพ และรายได้

2. ภูมิปัญญาด้านการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน
องค์ประกอบของภูมิปัญญา มีดังนี้

- ระบบคิด
- ระบบความเชื่อ
- พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาป่าเมี่ยง
- การปฏิบัติ
- ค่านิยม
- ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม และระบบนิเวศ
- การเรียนรู้
- การสืบทอด

3. ความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญาด้านการผลิตเมี่ยงของชุมชน และภูมิปัญญา
ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่มีองค์ประกอบ ได้แก่ ระบบคิด ความเชื่อ พิธีกรรม และการ
ปฏิบัติที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

4. ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาการผลิตเมี่ยง และการอนุรักษ์ทรัพยากร
ธรรมชาติ จำแนกเป็น

4.1 ปัจจัยภายในของชุมชน ได้แก่ วิถีชีวิต วัฒนธรรมชุมชน และระบบ
เครือญาติ ลักษณะชุมชนและระบบนิเวศ และรายได้ งบประมาณการกลุ่ม เครือข่ายชุมชน

4.2 ปัจจัยภายนอกของชุมชน ได้แก่ ความต้องการของตลาด การส่งเสริม
ของรัฐ ข่าวสารข้อมูล และสภาวะการท่องเที่ยว

1.3.3 ขอบเขตด้านระยะเวลา

การศึกษานี้ใช้ระยะเวลาในการดำเนินการ 10 เดือน จากเดือนพฤษภาคม
2547 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ 2548

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา เพื่อให้การวิจัยมีความเข้าใจตรงกันในความหมาย ผู้วิจัย
จึงได้ให้คำจำกัดความเพื่อใช้ในการวิจัย ดังนี้

ภูมิปัญญาด้านการผลิตเมี่ยง หมายถึง ความรู้ความเข้าใจของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตเมี่ยง ได้แก่ การบุกเบิกที่ดิน การเพาะปลูก การดูแลพืช การเก็บเกี่ยว และการจัดการผลิตผล โดยมีองค์ประกอบสำคัญด้านระบบคิด ความเชื่อ พิธีกรรม และการปฏิบัติ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้มาแล้วนำมาปฏิบัติได้ผล

ระบบคิด หมายถึง ความคิดและโลกทัศน์ที่เกี่ยวกับกระบวนการผลิตเมี่ยงในชุมชนบ้านปางอัน ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงองค์ความรู้ต่างๆ อย่างเป็นระบบ

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับในวัตถุ ปราภฏการณ์บางอย่างของบุคคล หรือกลุ่มคน ซึ่งการคิดหรือการยอมรับนี้อาจเป็นเพราะสาเหตุการพบเห็นแบบอย่างด้วยตนเอง การบอกเล่า การนึกคิด ความเคยชิน หรือการขัดเกลาทางสังคม เช่น ความเชื่อเรื่องผิขุน้ำ ความเชื่อเรื่องป่า เป็นต้น ความเชื่ออาจมีระดับของความเข้มแตกต่างกันในด้านปัจเจกชน กลุ่มคน วัฒนธรรม และชุมชน

พิธีกรรม หมายถึง การกระทำ หรือการปฏิบัติอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ เช่น พิธีกรรมบอกกล่าวเจ้าที่ ซึ่งอาจจะเป็นความเชื่อที่เป็นศาสนา หรือไม่ใช่ศาสนาก็ได้ พิธีกรรมมีทั้งการถ่ายทอดตัวเนื้อหา ความเชื่อ และการถ่ายทอดอารมณ์ร่วม โดยการถูกผลิตซ้ำและต่อยอดเข้าสู่จิตสำนึกของสมาชิกที่เข้าร่วมพิธีกรรม เป็นภาษาที่เน้นการใช้ความรู้สึกเป็นตัวถ่ายทอดเนื้อหา ความรู้สึกต่างๆ มีการสร้างผ่านสัญลักษณ์หลายๆ ชนิด บางพิธีกรรมอาจจะเน้นความรู้สึกศักดิ์สิทธิ์ แต่ถึงอย่างไรความรู้สึกที่มีอยู่ในพิธีกรรมก็เป็นการสื่อที่มีพลังมีชีวิตมีอำนาจเหนือจิตใจ

การปฏิบัติที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ หมายถึง การกระทำที่มาจากระบบคุณค่า ภูมิปัญญา ความเชื่อที่เป็นอุดมการณ์ปลูกฝังอยู่ในจิตสำนึกของชุมชน ที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ครัวเรือน ชุมชน และสังคมโดยรวม ทำให้ทรัพยากรยังคงอยู่ไม่ถูกทำลายให้หมดสิ้นไป

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ในที่นี้ หมายถึง สิ่งที่น่าจะมีความสัมพันธ์กับภูมิปัญญาการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกชุมชน ดังนี้

1. ปัจจัยภายในชุมชน ได้แก่ วิถีชีวิต วัฒนธรรมชุมชน และระบบเครือญาติ ลักษณะชุมชน และระบบนิเวศ รายได้ กระบวนการกลุ่ม เครือข่ายชุมชน
2. ปัจจัยภายนอกชุมชน ได้แก่ ความต้องการของตลาด การส่งเสริมของรัฐ ข่าวสาร ข้อมูลจากภายนอกชุมชน และสภาวะการท่องเที่ยว